

81.24к

Ш-37

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

УКРАЇНСЬКА МОВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ (1900-1941)

Стан і статус

СУЧАСНІСТЬ

1987

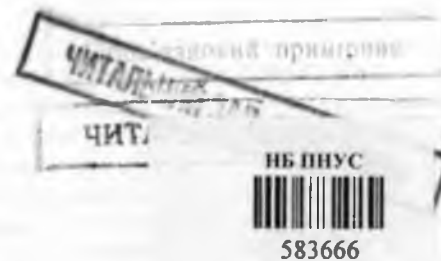
81.24к

Ш-34

ЮРІЙ ШЕВЕЛЬОВ

УКРАЇНСЬКА МОВА
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ДВАДЦЯТОГО СТОЛІТТЯ
(1900-1941)

Стан і статус

СУЧАСНІСТЬ

1987

довозилися на Україну вільно й необмежено. Головною причиною відносного зменшення числа українських видань була, звичайно, політика уряду. Зниження абсолютних чисел пояснити важче. Тут, очевидно, відіграла роль і відразу читача до творів, перейнятих офіційною пропагандою, та ще, як правило, й низького художнього рівня, і помітне зменшення самих читачів внаслідок розгрому інтелігенції та освіченіших кіл селянства.

За Постишева число російських газет почало зростати. За Хрущова вже кожна область мала російську газету поряд української («Нариси» 427). Якщо 1933 року вага російських газет становила 10,1%, то на 1940 рік вона досягає 22,2% (ЕУ 1, 993). Окрім того, велика кількість російських газет довозилася з-поза України, а деякі з них навіть друковано спеціальним виданням на Україні (напр., «Правду»). В багатьох випадках знову виринає доукраїнізаційний двоподіл село—місто, існування якого, підмічене Д. Лебедем, так палко заперечували в Скрипникові часи. Інколи він проглядав навіть у назвах газет: «Соціалістична Харківщина» і «Харьковский рабочий» у Харкові, «Чорноморська комуна» і «Знамя коммунизма» в Одесі і т. д.

Всі згадані явища відбивали, з одного боку, політичний курс, спрямований на поступове підірвання ролі української мови в житті країни, а з другого, певні настрої серед частини населення, що говорила по-українському: люди вважали непрактичним триматися мови, комунікативні функції якої дедалі вужчали, соціальний престиж якої невпинно падав. За цих обставин дивує не те, що українська мова змушена була відступати, а те, що вона розмірно цупко трималася. Можливо, саме тут слід шукати пояснення, чому деукраїнізаційні заходи стосовано так обережно й поволі, а русифікаційні — то й зовсім таємно. Навіть лютий терор проти української інтелігенції провадився тихцем. За винятком перших місяців Постишевської ери, про нього або зовсім не згадували, або згадували тільки побіжно. На це, безперечно, мусіло впливати

також небажання збудити відгомін за межами Радянського Союзу. В кожному разі головну мету Скрипникової політики — щоб нові робітники з селян, потрапивши в українські міста, зберегли свою мову — зведено нанівець. Прибулі з сіл опинялися в російськомовному оточенні, де їхня мова не була в пошані й виконувала лише найпростіші комунікаційні функції. Вони були приречені на денаціоналізацію. Ще більшою мірою це стосувалося до тих, хто піднісся на вищий щабель соціальної драбини: техніків, адміністраторів, пропагандистів. Повернувся давній ненормальний стан: українською мовою говорило лише село та інтелігенція гуманітарного профілю.

Політичний курс тридцятих років сильно вплинув і на внутрішній розвиток української мови. Ніколи досі мова не зазнавала такої суворой регламентації. Великою мірою це був прояв загальної для всіх ділянок життя тенденції того часу до централізації й однотипності; частково відіграли роль настанови років українізації, коли впроваджувано сувору упорядкованість правопису (в широкому розумінні, включаючи морфологію й ортоєпію), термінології, синтакси й лексики. Це тенденція нормалізаторів української мови Скрипникової доби, але тепер їхні засади обернено проти них самих.

На процесі «Спілки визволення України» С. Єфремов, коли йому закинули «шкідництво на мовному фронті», слушно відповів: «Я гадаю, що взагалі шкідництво таке просто фактично неможливе через те, що коли шкідник затоплює шахту, він своєї візитної карточки не залишає, а тут, як чоловік складає словника, він ставить своє ім'я... Кожний, хто пише, хоче, щоб його читали якомога найширші кола. На мою думку, тут неможливе шкідництво» (Цит. з: Смаль-Стоцький 102 і далі). Не зважаючи на це, обвинувачення мовників двадцятих років в шкідництві повторювано до відрази.

Кампанія проти «шкідників» шаленіла понад два роки. Не лише мовознавці, а й політики брали в ній участь, включно з

Постишевим, Затонським і найактивнішим з усіх Хвилею, що забирав голос понад десять разів. Сигналом до наступу була стаття Наума Кагановича «Проти „народництва“ в мовознавстві (Куди йде українська літературна мова?)», вміщена в першому числі «Прапора марксизму» за 1930 рік. Журнал був органом ВУАМЛІНу, партійної інституції, що протиставляла себе приборканій, але все ще неблагонадійній Академії Наук в Києві. Єврей з походження, росіянин культурою, автор корисної розвідки з історії активних дієприкметників у російській мові, єдиної його наукової праці, Н. Каганович присвятився питанням українського пуризму ще в той час, коли за спиною мовознавців стояв Скрипник, хоч його становище на Україні виглядало тоді ще ніби стійким і певним. У названій статті Каганович виступає ще з позицій, в головному близьких до позицій Синявського та інших представників протипетнографічного напрямку, але в набагато гострішому тоні і з апеляцією до так званого марксизму в мовознавстві. Каганович писав:

Для лінгвіста, а надто соціолога, марксиста, очевидно, що такий шлях [рекомендований Курило й Сулимою] неможливий. Гасло "назад до народньої мови" по суті консервативне й шкідливе.

І він кінчає:

Ця мова [українська літературна мова майбутнього] буде створена, звичайно, на ґрунті так званої "народньої" мови, та остання правитиме тільки за ґрунт, та ні в якому разі за всю будівлю. Ця будівля, ця справжня літературна мова являтиме синтез різноманітних елементів. Для цієї мови поживні й народні елементи, і "язичіє" [мова москофілів у Галичині], і газетна журнальна мова тощо. Такий є шлях усіх мов. Отакий є шлях і української мови (63, 64).

Не згадуючи прямо російської мови — тоді це не було ще прийняте — Каганович у суті речі обстоював звичні йому

форми російської літературної мови під виглядом протесту проти максималізму «народників».

Кілька місяців пізніше у тому ж «Прапорі марксизму» (1930, 3) надруковано статтю того ж автора під невинним заголовком «Кілька слів про словники». Спрямована проти Академічного словника, стаття побіжно нападає також на термінологічний словник з механіки. Каганович мав рацію, коли говорив, що Академічний словник спирається на дореволюційні джерела й нерідко нехтує нові слова радянського періоду та що деякі нові слова доби українізації є «псевдонауковими суроґатами» (124). Тон статті в порівнянні до пізніших писань самого Кагановича та до виступів його протектора Хвилі чи його підлеглих сприймається радше як стриманий. Однак в тексті знаходимо два вирази явно донощицького характеру: «наукове шкідництво» (124) і «українське буржуазно-національне [sic] хуторянство» (126). Останнє слово, вжите як синонім до *куркульства*, було в обставинах того часу серйозним політичним обвинуваченням.

За яких два-три роки, коли «викриття» Скрипника й українських мовознавців потрапить на порядок денний, смілива вилазка молодого героя відкріє перед ним двері до блискавичної кар'єри. Зненацька він опиниться на чолі підтримуваного владою походу проти пуристів, стане директором Інституту мовознавства в Києві, головним редактором новозаснованого журналу «Мовознавство», членом-кореспондентом Академії Наук (травень 1934. Полонська 2, 32), іншими словами — диктатором у ділянці української мови. А 1937 р. його заарештують і розстріляють. Правда, після падіння Скрипника спокійний, здебільша витриманий у стилі наукового обговорення тон політичного дебюту Кагановича видавався занадто м'яким. Тому автор вдається до самокритики, картає себе за недостатність (але не за невідповідність) підходу в 1930 році. Він тепер визнає, що мусів би тоді говорити не про «народництво», а про агресивний буржуазний націоналізм і що повинен був починати не дискусію, а просто погром.

Так з'являється третя стаття Кагановича в журналі «За марксо-ленінську критику» (1933, 10) з відповідним заголовком «Мовна теорія українського буржуазного націоналізму». Тепер автор твердить, що представники етнографічної школи в українському мовознавстві — Курило, Тимченко та ін. — «продовжували традиції СВУ» (37), що слово *народ* у їхньому розумінні рівнозначне слову *куркульство* (у чому, на превелике диво, вони нібито йдуть слідом Потебні й Фосслера — 34, 32), а праця Смеречинського — «розгорнена атака класового ворога на розвиток української літературної мови, що відбувається під керівництвом партії за вказівками Леніна і Сталіна» (39). Нападкові на «буржуазний націоналізм» надано форми справжнього обвинувального акту з переліком сімох пунктів: 1) відкидання неологізмів революційної епохи; 2) відкидання «інтернаціональних» слів; 3) відкидання мовних складників, спільних з іншими мовами інших радянських республік, особливо російською; 4) намагання прищепити мовні складники класово ворожого характеру; 5) намагання через мову розповсюдити февдальну й буржуазну ідеологію; 6) намагання запровадити штучні новотвори; 7) викривлене тлумачення багатьох понять, зокрема політичних, економічних тощо.

Безпосереднім приводом до третьої статті Кагановича був збірник «На мовознавчому фронті», виданий в Києві 1931 року. Це була перша публікація Інституту мовознавства Академії Наук, створеного 7 березня 1930 року замість Інституту української наукової мови та різних мовознавчих секцій і комісій Академії («Вісті ВУАН» 1930, 2, ст. 1 і далі). Директором Інституту і редактором збірника був Г. Ткаченко, член партії. Переважна частина статтів збірника була присвячена критиці попередньої роботи Академії в ділянці мовознавства з позицій нових політичних вимог (і фразеології, як видно з самої назви видання).

«Програма» Ткаченка мало чим відрізнялася від «програми» Кагановича. Як подано у «Вістях ВУАН» (1930, 4) Ткаченко писав:

Пролетаріят, забравши на Україні владу до своїх рук, приніс із собою й свою мову, свою фонетику, лексику, фразеологію. Широко користуючись з надбань попередніх клас, пролетаріят, починаючи з правопису, розуміння окремих слів, — усе пристосовує до своїх потреб, до потреб найширших мас трудящих (ст. 12).

Звідси його обіцянка, що Інститут мовознавства «на заводах перед робітничою масою [...] періодично даватиме звідомлення про свою роботу» (ст. 16). Ткаченкову програму, однак, тепер визнано помилковою (отже, буржуазно-націоналістичною за фразеологією того часу), бо його критиці, як говориться, бракувало гостроти, а в нього самого не вистачало відваги вигнати з Академії старих мовознавців та знищити їхні праці. У згаданій декларації Ткаченко говорив про потребу «відібрати з старого складу мовознавчих установ тих, що мають кращу кваліфікацію та щиро беруться будувати радянську науку» (ст. 17). Відповідно до такої постанови надруковані томи (1-3) Академічного словника рецензували О. Курило (т. 2), В. Якимів, М. Калинович та О. Синявський, а дослідження з діалектології — Курило. Також, відкидаючи погляди Смеречинського, Ткаченко вважав його книжку з синтакси корисною збіркою матеріалів. Такий підхід і такі співробітники викликали безоглядний гнів Кагановича. Він бажав — як того бажала партія — всю роботу мовознавців при Академії спалювати й викинути геть, усіх співробітників звільнити й ліквідувати (що тоді зрештою й трапилось).

Третя стаття Кагановича, на відміну від двох перших, не була вже ізольованим голосом зухвальця. Вона була частиною вміло організованого фронтального наступу проти «націоналізму» й «шкідництва» в мовознавстві. Якщо оминати брутальну лайку виступів Постишева, то кампанію на трохи вищому професійному рівні розпочав Хвиля статтею в «Комуністі» з 4 квітня 1933 року «За більшовицьку пильність на фронті творення української радянської культури» (передрукована в «Мовознавстві» 1934, 1). 25 квітня 1933 р. при

Наркомосі створено Комісію для перегляду роботи «на мовному фронті» під головуванням Хвилі. (Дві резолюції Комісії — одна загального характеру, друга присвячена термінології — надруковані в «Мовознавстві» 1934, 1, ст. 15-21). Два дні пізніше, 27 квітня, у «Правді» з'явилася далеко не професійна кореспонденція якогось Бор. Левіна з Києва «Так орудували буржуазні націоналісти», яка безоглядно нападла на «групу петлюрівської інтелігенції... Олену Курило, проф. Тимченка, Драй-Хмару, Шелудька та інших», які діяли, мовляв, «в зоологічній ненависті до всього, що прийшло з російської мови». Відповідальність за це кореспондент «Правди» покладав на нового директора Інституту: «Це під крильцем комуніста Ткаченка зібралася буржуазно-націоналістична група». Протягом того самого 1933 року Хвиля оголосив ще одну статтю: «На боротьбу з націоналізмом на мовному фронті» (в «За марксо-ленінську критику», ч. 7) і видав книжку «Знищити коріння українського націоналізму на мовному фронті» (Харків). З 1934 року кампанію перебирає «Мовознавство», новозаснований орган (піврічник) Інституту мовознавства; до п'ятого числа його редактором був П. Мустяца (молдаванин), з п'ятого Н. Каганович (Г. Ткаченко зник безслідно). Після редакційного звернення перше число відкривалося передруком статті Хвилі, двома резолюціями Комісії при Наркомосі та статтею Ст. Василевського «Добити ворога», тон і спрямованість якої мало чим відрізнялися від статті Хвилі.

І Хвиля, і його Комісія, і Василевський радили ті самі практичні заходи: провести чистку серед мовознавців і в мовознавчих установах; вилучити з ужитку всі праці «буржуазних мовознавців» у ділянці термінології, лексикографії й синтакси; переглянути правопис; підготувати нові словники, загальні й термінологічні. Головну хибу дотеперішньої роботи Хвиля вбачає в тому, що «особливо велику шкідницьку роботу провели українські націоналісти на мовному фронті, намагаючись відірвати розвиток української мови від мови російської» («Знищити....», 4). Основний удар був спрямований проти

представників етнографічної школи в українському мовознавстві: Курило, Тимченка, Смеречинського й Шелудька, а також Сулими, яких названо «посіпаками буржуазії в її боротьбі проти пролетарської революції», які плекають «фашистсько-інтервенціоністські пляни» (Василевський 29, 36), але згадано й багатьох інших. (Дивись довгий список «шкідників» у «Мовознавстві» (2, 41), до якого потрапили й деякі представники поміркованого напрямку: О. Синявський, Л. Булаховський. Список склали П. Горецький та І. Кириченко). Хоч закиди були безглуздими, але спростувати їх не було змоги. Обвинуваченням не дозволялося прилюдно виступити в самообороні, а ті їхні праці, що мали б бути об'єктом оборони, негайно вилучувалося з ужитку. Вчених, не оголошуючи, звільняли з роботи, заарештовували і, дуже часто, розстрілювали. Редакційний вступ до «Мовознавства» закликав лінгвістів «раз назавжди покінчити з старими буржуазними філологічними традиціями в праці і вийти з кабінетів на заводи, в цехи, на колгоспні лани». Ближче до фаху був закид наміру впровадити у широкий вжиток те, що названо льокалізмами, регіоналізмами, архаїзмами та невдалим неологізмами (Резолюції НКО, «Мовознавство» 1, 18).

За статтями загального характеру, де закликалося нещадно викорінювати зло, ішли статті конкретнішого змісту. П. Горецький обстоював наростки *-нн(я)*, *-тт(я)* і *-к(а)* у віддієслівних іменниках; *-чик* і *-щик* у назвах дійових осіб; *-видний* у прикметниках з ознакою подібності; *-ур-* в запозичених дієсловах, — з яких усі, крім перших двох, перенесено з російської мови («Мовознавство» 1, 37-57). Г. Сабалдир виступав проти архаїчних синтаксичних конструкцій, які пропонував відновити Смеречинський («Мовознавство» 1, 53-67). Д. Дрінов пропонував уживати деякі географічні назви в російській формі («Мовознавство» 5, 43-51). О. Бабенко домагався того самого для фізичної термінології («Мовознавство» 5, 53-57). Частина статтів була присвячена критиці мови окремих письменників або, щоб показати, як не треба писати (В. Бабак про Остапа Вишню в «Мовознавстві» 3-

4, 49-60; Каганович про переклади Ленінових творів, там таки, 9-24), або, навпаки, щоб піднести «пролетарського письменника» (В. Масальський про І. Кириленка, там таки, 25-47). Інститут мовознавства випустив у тому самому дусі кілька брошур, «викриваючи буржуазний націоналізм» (напр., Н. Солодкий — «із спостережень над синтаксою сучасної української газетної мови»; К. Німчинов — «Проти націоналістичного шкідництва в синтаксі української літературної мови», обидві в Харкові 1934), і невелику збірку статей («За якість художньої мови», Харків 1934, 94 ст.) Кагановича, О. Фінкеля, М. Тетієвського, О. Матвієнка про мову декотрих «пролетарських» письменників (Микитенка, Корнійчука, Головка, книжок для дітей). Одночасно громили істориків української мови й етимологів, розправлялися з «буржуазним націоналізмом» в мові молдавській і в мовах тюркських, але ці питання виходять за межі цієї праці.

Теоретичний рівень тодішніх виступів був низький, вони нічим не збагатили загальне мовознавство. Єдиним істотним пунктом у них було намагання наблизити українську мову до російської, але це справа політична, не наукова. На додаток ще й сама ціль критичних сальв, етнографічна школа двадцятих років, не була сильна в теорії. Її напрям визначило романтично-емоційне та народницько-патріотичне наставлення; воно заступало послідовну філософію чи теорію, а це не давало ґрунту для теоретичних дискусій. Єдина спроба такої дискусії — у статті О. Фінкеля «Термінологічне шкідництво і його теоретичне коріння» («Мовознавство» 2), скерованій головне проти Т. Секунди й Ф. Калиновича, — не склала іспиту в теоретичній частині. Згадавши теорію Гумбольдта й Потебні про внутрішню форму слів (69), Фінкель пробує довести, що терміни без виразної внутрішньої форми мають перевагу, бо вільні від зайвих асоціацій (70). Це питання спірне, але автор навіть не зумів його правильно поставити. В дійсності як етимологічно прозорі, так і етимологічно непрозорі терміни мають і переваги і вади. Звичайно, однак, коли слово стає терміном, воно розриває свої етимологічні

зв'язки. Так *комету* по-словінськи називають *repatica* (від *rep* — «хвіст»), але ледве чи астроном, вживаючи слова, згадує про котячі й собачі хвости. Коли угорець називає *етнографію* *néprajz* (від *nép* — «народ» і *rajz* — «опис»), що буквально означає «опис народу», то «конкретність» слова не перешкодить цьому мовцеві бути добрим ученим. У Фінкелевій статті наведено деякі порівняння з чеською й польською мовами, але вони вихоплені з праці Секунди і не систематизовані, випадкові. Зовсім не згадуються термінологічні проблеми в таких країнах як Латвія, Литва, Фінляндія, Югославія, Індія, арльські країни тощо. Раз-по-раз автор зривається з наукового тону і впадає в дешеви́й журналізм, що межує з політичним доносом.

Навіть кількісно писання такого типу не були великі. Мабуть, якби зібрати докупи все написане, то вийшла б одна книжка звичайного розміру. Але ці виступи передруковувала кожна газета, кожен журнал, їх видавали масовими накладами, їх безнастанно цитували, на них безперестанку посиляли. Так творилася гнітюча, задушлива атмосфера.

У своїй позитивній програмі «Мовознавство» орієнтувалося на марризм. Але оскільки послідовників теорії Марра на Україні не було, навіть сам Каганович до них не належав, то прогалину заповнювали переклади з російських марристів. Єдиною спробою оригінальної роботи була слабенька доповідь В. Бабака на конференції молодих учених «Про деякі питання історичного розвитку української мови» («Вісті АН Укр. РСР» 1936, 1, 185-195). Та ще 1935 року Інститут мовознавства опублікував антологію Маррових текстів «Нариси з основ нового вчення про мову», що її уклали М. Сугак та І. Зборовський, не додавши нічого власного. Низький рівень перших п'ятьох чисел «Мовознавства» найкраще можуть проілюструвати статистичні дані. Якщо поділити вміщений матеріал на три категорії: політичні доноси, теорія Марра й наукові розвідки, то виявиться, що першій приділено 333 сторінки, другій — 74, а третій — 37 (хроніку і списки фахових термінів не враховуємо). Оскільки за керівництва Кагановича

наукові книжки не друкувалися, а «Мовознавство» було єдиним органом, де мовознавці могли вмістити свої праці,⁶⁵ то не буде жадним перебільшенням сказати, що розвиток мовознавства на Україні цілковито загальмовано.

Без сумніву, Хвиля вважав перегляд правопису за найнагальніше й найважливіше завдання. Його виконано в дуже короткий час. У відміну від попереднього новий правопис прилюдно не обговорювали, тільки Хвиля зробив з цього приводу кілька заяв. Хто переглядав правопис, не відомо. Найімовірніше це був Каганович. Газети й інші видання перейшли на новий правопис негайно — у травні 1933 року, — ще до його публікації і невідготтовані читачі опинилися перед доконаним фактом. Вражені викладачі й студенти раптом виявили, що правила, яких вони дотримувалися, не дійсні, а які дійсні, — не знати. Спочатку правила опублікували в малопоширеному журналі «Політехнічна освіта» 1933, 6 (див. Гольденберг і Королевич 180). Окремою книжкою вони з'явилися наприкінці 1933 року: «Український правопис».⁶⁶

65. Кілька брошур, спрямованих проти націоналізму в мовознавстві (Солодкого та інших, згаданих вище), не відрізнялися ні тоном, ні науковим рівнем від статей у «Мовознавстві». Своєрідним був збірничок «Мова робітника» під редакцією Н. Кагановича (автори: Каганович, Л. Догадько, В. Невзорова, З. Веселовська й І. Журба). Це поверхові спостереження мови начебто робітників харківського Паротягобудівельного заводу. Там, де увагу скупчено на українській мові, а не на загальних проблемах мови в Союзі, можна припустити, що зібрані дані в дійсності мали за основу мову тих селян, що в ті роки масово прибували на виробництва (щось на зразок «призову робітників-ударників у літературу», як його описує В. Гришко в журналі «Сучасність» 1980, 2, 70-95). 64-сторінковий збірничок не освітлює рис, притаманних мові робітництва на Україні. Риси ті не уклалися б у радянську ідеологічну схему, де пролетаріатові приділено провідну роль у політичному й культурному житті.

66. Сьогодні це видання мені неприступне. Радянські бібліографії його не подають, можливо, через передмову Хвилі, а подають тільки наступне видання 1936 р., що, здається, не мало істотних змін. Хвиля в

Як каже Хвиля («За марксо-ленінську критику» 1933, 7, 18), у старий правопис внесено 126 поправок, багато з них суттєвих, а розділ про чужі слова переписано в цілості. Там, де українські слова мали подвійні форми, перевагу надано формі, ближчій до російської мови. Наприклад, закінчення іменників жіночого роду з кінцевою приголосною в родовому відмінку однини змінено з *-и* на *-і* (*радості, солі*). Такі форми зустрічаються переважно в південносхідних діалектах, отже, якоюсь мірою мінялася говіркова база літературної мови. В деяких випадках запроваджено форми, яких немає в жадному більшому діалекті (напр., *імені* в родовому однини замість *імени*, як було). Прикметники, творені наростками *-ськ-*, *-зьк-*, *-цьк-* так підтягнуто до російських норм, що неможливо було сформулювати правило на українській основі. Сказано тільки, що слід дотримуватись «узвичаєної» вимови, а що ця вимова не українська, а російська, промовчано.

Правопис іншомовних слів майже повністю змінено на російський. Літеру *г* усунено цілком, так що, скажімо, Goethe перетворився на Гете. Правило, коли писати *л* чи *ль*, скопійовано з російського з усіма непослідовностями, зумовленими історичними впливами (Ісландія, але Фінляндія). Як згадано в попередньому розділі, на центрально-східній Україні позичені слова потрапляли до мови переважно в їхній російській формі, отже для мовців тієї — більшої — частини країни це була бажана інновація (чи радше повернення до старої практики). Але для західних українців, що здебільша засвоювали чужі слова в польській формі, це означало цілковите відкинення їхньої мовної традиції. На радянській Україні в ті роки розпалювано ворожнечу до всього галицького. Так Всеукраїнську Академію Наук перейменовано на просто Українську і всіх академіків галичан з неї виключено (див. розділ 6). Галичан, що жили в УРСР, майже

СРСР належить до категорії неіснуючих осіб. Див., напр., Гольденберг, Королевич 181; «Славянское языкознание» 1, 267.

без винятку заарештовано й фізично знищено. Хвиля («За марксо-ленінську критику» 1933, 7, 21) заходить так далеко, що обвинувачує «галицьку мову»(!) в тому, що вона просякнена чужими елементами, зокрема є в ній «багато впливів польської буржуазної культури».

Але новий правопис сягав далі, ніж це виправдувала мовна традиція будь-яких земель України. Навіть для тих слів, що мали форму, відмінну від російської ще до змін 1928-1929 рр., наприклад, *хемія*, *лампа*, впроваджено російську форму, і тепер вони стали *хімія*, *лампа*. Хоч визнаючи наявність звука *г* у вимові деяких українських слів (звуконаслідуваннях, зукраїнізованих середньовічних запозиченнях), Хвиля («Знищити...» 69) викинув літеру *г* з української абетки. (Здається, до цього його спонукав Постишев). У кінцевому наслідку поспіль запроваджено або повну ідентичність українських і російських форм, або відповідність у відношенні один до одного. Єдиним істотним винятком було збереження узвичаєного так званого «правила дев'ятки». (Це правило вимагає, щоб після дев'ятох літер — *д, т, з, с, ц, ж, ш, ч, р* — перед приголосною західноєвропейське *і* передавати українським *и*, а в решті випадків як *і*. Правило є в первісному правописі 1919 року, див. § 10). Загалом не набереться, мабуть, і десятка іншомовних слів, що зберегли звичну українську форму, як от *адреса*, *пошта*, *Европа*, тоді як поросійськи *адрес*, *почта*, *Европа* ([Jevropa]).

Щодо лексикографії, то новий Інститут мовознавства одержав завдання підготувати заміну Академічному російсько-українському словникові та всім вилученим тепер з ужитку термінологічним словникам. У хроніці «Мовознавства» часвід-часу згадувалося про роботу над новими словниками, їх мало з'явитися одинадцять (2, 143; 3-4, 165). І мали вони бути не тільки російсько-українські, а й англійсько-, французько- та німецько-українські. Жаден з них не з'явився. З термінології за Кагановича друкувалися лише так звані «термінологічні бюлетені», тобто списки українських відповідників до найрозповсюдженіших російських термінів, і коротенькі

словнички для шкільного вжитку. Термінологічних бюлетенів протягом 1934-1935 рр. вийшло п'ять (з ботаніки, математики, фізики, технології і медицини), їхні розміри коливалися від 24 до 82 сторінок, приблизно п'яту частину об'єму заповнювали теоретичні вступи, спрямовані проти «буржуазних націоналістів». Шкільних словничків за той самий час видано десять (з біології, ботаніки, географії, математики [два], хемії, анатомії, природознавства, зоології), мали вони від 35 до 212 сторінок. Єдиним термінологічним словником дещо вищого рівня був «Словник медичної термінології» (1936), на 220 сторінок.

Брак словникових видань завжди є безсумнівною ознакою, що мову придушено. У часи Хвилі, oprіч словників, пракувало теж монографії і посібники з української мови для дорослих. Крім «Порадника з українського правопису та пунктуації» О. Бондаренка і Й. Кудрицького, не видано нічого.

Обіцаний в заміну старого загальний Академічний словник не з'явився. Інститут мовознавства спромігся лише на «Російсько-український словник» С. Василевського та Є. Рудницького, за редакцією Василевського і П. Мустяци (Київ 1937). Цей словник аж ніяк не відповідав вимогам, які ставлять до академічних словників. Розмір його обмежений — 890 сторінок малого формату, розмежування значень слів недостатнє, фразеологія подана скупом, а посилай на джерела немає, отже вибір слів довільний. Ясно, що упорядники дбали насамперед за те, щоб викинути всі «клясово ворожі» слова, а включити всі слова «революційні» і так оминати можливість закиду в «українському буржуазному націоналізмі»: де тільки можна, вони вибирали (або запроваджували) слова, близькі до російських, і пропускали синоніми, що могли такому виборі перешкоджати. Це було тим легше, що впорядники взагалі не виявляли замишування до синонімів, щоб не творилося враження, що українська мова може бути багатша на слова й семантичні відтінки, ніж російська. Чимало слів живцем перенесено з російської мови, надавши їм тільки відповідної фонетичної форми, напр., *грузовик*, *чужак*, *пригород*, *рисистий*; часто з кількох синонімів подано

лише ближчий до російського слова, напр., *двор* — *двір* (немає *подвір'я*, *обійстя*); коли двом російським словам *рыбак* і *рыболов* в українській мові однаково відповідає *рибалка*, то упорядники залишають його відповідником до *рыбак*, а для перекладу *рыболов* запроваджують в українську частину словника суто російське слово *риболов*.

Отже, словник майже ідеально відповідав ідеологічним вимогам. Хибою словника показалося одначе те, що він побачив світ у невідповідний час. Його поява збіглася в часі з падінням Постишева і новою хвилею терору, яка поглинула голову Ради Народних Комісарів П. Любченка, керівників Народного комісаріату освіти В. Затонського і А. Хвилю, а тепер мала поглинути їхніх помічників і поплічників. Наум Каганович теж підпав під хвилю нищення так само, як багато «пролетарських» письменників, яких він підносив, як от І. Микитенко, І. Кириленко та інші. Треба було ще і ще козлів відпущення. І словник став одним з них. Московська «Правда» відрядила до Києва спеціальних кореспондентів Т. Лільченка та Д. Вадімова. Вони дістали спеціальне завдання виявляти й викривати український націоналізм у Комуністичній партії України і навколо неї. Кампанія, яку 1933 року інсценізував був Андрій Хвиля, тепер повторювалася, але цього разу, 1937 року, її вістря було спрямоване проти нього, А. Хвилі. Лільченко й Вадімов вислали кореспонденцію про український націоналізм, який нібито безперешкодно розпанушувався в українських музеях («Правда», 25 вересня 1937 р.), а далі вони виявили цей таки націоналізм у київській опері («Правда», 4 січня 1938 р.). Між цими двома кореспонденціями, 4 жовтня 1937 р., в «Правді» був опублікований допис, спрямований проти Інституту мовознавства, приводом до якого став саме «Російсько-український словник» 1937 р. Цей допис з'явився з підписом *Н. Кошевой*, правдоподібно псевдонім (і невідомо, чи під ним не ховалися ті самі Лільченко й Вадімов).

Допис Кошевого з'явився під назвою «Как „очищали“ украинский язык». Можна думати, що напад на словник був

тільки приводом для загального нападу на Інститут мовознавства. Але поскільки наукова продукція інституту майже дорівнювала нулеві і поскільки Кошевой, явно, розумівся аж надто мало в мовознавстві, а свіжо виданий словник був на похваті, саме він опинився під зосередженим вогнем. Репортер писав: «Українські націоналісти доклали чимало зусиль до того, щоб відірвати українську культуру від братньої російської культури і орієнтувати український народ на капіталістичний Захід, на фашистську Німеччину»; «...ворог народу Хвиля всі свої зусилля спрямував на те, щоб боротися з так званими „русизмами“, під якими часто розумілися зовсім законні та потрібні українські слова... Ця лінія Хвилі стала при підтримці ворогів народу Любченка, Попова та Кіплерога офіційною. Чотири роки „вичищували“ таким чином українську мову». (Кошевой явно не був поінформований про кампанію 1933 року і про «націоналізм» двадцятих років; на його думку, націоналізм почався 1933 року з Хвилею!).

Фактичного матеріалу, що мав би свідчити про націоналізм у словнику, кореспонденція подає дуже мало. Словник перекладав російські слова *управлять*, *верховный*, *батрак*, *торгаш*, *благодарный*, *злонравный*, *гонка*, *старейшина*, *лом*, *вляба*, *сюртук*, *луговой* і *служебные часы* українськими *көрүвати*, *найвищий*, *наймит*, *крамар*, *безжурність* і *безтурботність*, *непутящий*, *гонитва*, *найстаріший*, *брухт*, *брила*, *сурдут*, *лучний* і *урядові години*. Кореспондент «Правди» жадав, щоб відповідні російські слова фігурували також в українській частині відповідних словникових гнізд. Другим закидом проти словника було те, що (ідучи за офіційно затвердженим правописом) словник дозволяв відміняти слова *бюро*, *дело* і почасти *радио* (в орудному відмінку одинини), що Кошевой називає «грубейшая вульгаризация». (У російській літературній мові ці слова невідмінні). Таким способом Хвиля і упорядники словника, каже нам Кошевой, прокладали шлях німецькій військовій інтервенції.

Обвинувачення були такі безглузді, що працівники Інституту мовознавства на чолі з Мустяцюю (очевидно,

Кагановича там уже не було) наважилися в чемній формі відкинути їх, випадок винятковий у ті дні. Єдине, що вони визнали, це те, що слово *верховный* мало бути допущене також в українській мові. Суть питання полягала в тому, що до 1936-1937 року це слово в російській мові вживалося в словосполученні *верховный суд*, а це словосполучення в загальній практиці по-українськи віддавалося як *найвищий суд*. Конституція 1936-1937 років запровадила новий урядовий орган, рос. *верховный совет*, і цю назву по-українськи віддано як *верховна рада*. У своїх виправданнях Мустяца і його співробітники стверджували, що словник був уже надрукований, коли з'явилася ця назва, і обіцяли виправити це відставання в наступному виданні словника.

Непогодження з «Правдою» в будь-чому було тоді нечуваною річчю. У числі з 29 грудня 1937 р. *Д. Вадімов*, уже під своїм ім'ям, відповів кореспонденцією «Русско-украинский словарь и его составители». Він повторив закид свого попередника (чи *alter ego*?) Кошевого: «За вказівкою фашистських агентів Любченка та Хвилі буржуазні націоналісти витравлювали зі словника всяке [! — *Ю. Ш.*] слово, хоч трохи схоже на російське, інтернаціональні терміни, наповнивши словник ворожою нісенітницею». Упорядників словника названо «бандою шпигунів, що окопалася в Інституті мовознавства». Судячи з речення: «Більшість упорядників словника викрито як запеклих буржуазних націоналістів, зрадників батьківщини», слід думати, що впорядники і редактори словника в цей час уже були ув'язнені.

Словник був вилучений з обігу в книгарнях і книгозбірнях.

Десь у той самий час «Комуніст» започаткував напади на «Український правопис» Хвилі. Відшукати антиросійський дух у правописі було ще складніше, ніж у словнику. Фактичні закиди зводилися до написання слова *Європа* (мало б бути *Європа*, в погодженні з російською вимовою) і до правила про утворення складених слів типу *двоповерховий*, *треступневий*, що мали б починатися, на зразок російських, першим

членом у формі *двох-, трьох-* (рос. *двух-, трёх-*). Решту статті заповнили відомі загальники про шпигунів, фашизм, інтервенцію і т. п.

На цей час Інститут мовознавства був розгромлений, його співробітники, майже без винятку, заарештовані й заслані в табори примусової праці, або знищені, «Мовознавство» перестало виходити. Ситуація в мовознавстві нагадувала ситуацію в колах політичного керівництва України, описану раніше.

Тут варто відхилитися від теми і сказати кілька слів про штати мовознавчих інституцій Академії. Після великої чистки 1929 року, коли готувався процес «Спілки визволення України», лише горстку співробітників Інституту української наукової мови, що zostалися на волі, прийнято до Інституту мовознавства, який заступив зліквідовану установу. Ніхто з них не пережив чистки 1933 року. Новий персонал Інституту мовознавства зметено в 1937-1938 роках, з усього складу лишилося двоє: І. Губаржевський і І. Кириченко. Єдине ім'я, що згадується у всі три періоди — П. Горецький. Але і цьому не можна вірити. Горецького заарештовано десь коло 1932 року, і довгий час він не міг працювати як науковець. (Список співробітників Інституту подає Полонська 2, 169 і далі. На жаль, подані там відомості часто непевні). Тяглість розвитку українського мовознавства перервано.

Не було тепер нікого — в буквальному розумінні, — хто міг би переглянути правопис Хвилі. А мова мусіла бути «очищена» від «націоналістичних перекохань» Хвилі й Кагановича. За таких обставин ініціативу перебрали на себе редактори мови партійних видань. Про цю практику, скільки відомо, не згадує жадне офіційне джерело, але авторові доводилося бачити списки заборонених слів, що виходили від редакторів мови газети «Комуніст». Списки розсилено до всіх періодичних видань, а, можливо, і на інші адреси. Вони складалися з двох стовпчиків. Над першим стояло: «Слова, яких не вживати». У другій колонці давалися заміники: «Слова, яких уживати». Нема що й казати: слова з другого стовпчика були набагато

ближчі до російської мови, ніж слова з першого. Ці списки ніколи не були друковані, але вони мали силу закону. Другим джерелом інформації про мовні норми були офіційні видання, зокрема офіційно апробований переклад «Краткого курса истории ВКП(б)». Російський текст цієї книжки схвалив, а частково і написав Сталін, а невідомий автор (чи автори) українського перекладу дотримувались оригіналу, наскільки було можливо. Інструкції про те, як виправляти мову, друкувалися тільки в виняткових випадках. Так Гольденберг і Королевич (246) згадують «Мовний бюлетень» (Київ) 1936, 1, складений на основі українських перекладів Ленінових творів (мені неприступний). Переважно такі інструкції розмножували на гектографі.

Хаос у мові сильно впливав на школи. Вчителі були вкрай збентежені й налякані, учні розгублені. Не триматися нового курсу було злочином, а триматися не було як, бо бракувало інструкцій. Складалося враження, що несталисть взагалі притаманна українській мові, адже в російській мові нічого подібного не відбувалося, навпаки, вона суворо зберігала нормативність. Престиж української мови, і так уже невисокий, упав ще нижче.

З появою Хрущова й припиненням масового терору становище почало стабілізуватися. Наче символічно, до Інституту мовознавства призначають нового директора. Правда, М. Калинович не був спеціалістом з української мови, його фах був санскрит і романські мови, але бодай він був учений, а не партійний діяч. Та й Хрущова передусім цікавив порядок, а не плекання української мови й культури. Деякі посутні зміни стали відчутними трохи пізніше, по окупації Галичини й західної Волині у вересні 1939 р., коли ці землі офіційно приєднано до СРСР, а тим самим до Української РСР (за винятком Берестя, що відійшло до Білоруси). 1940 року окупація захопила й Буковину.

Пригадуючи небезпечні наслідки царської політики русифікації в Першу світову війну, уряд СРСР волів грати на патріотичних, тобто українських (і антипольських) почуттях

населення Західної України. Тому треба було створити враження, що за українську культуру й мову дбають і на «старій» радянській Україні, що вони там квітнуть. Полегші носили поверховий, радше символічний характер, ніхто не збирався справді спиняти русифікацію, проте, вони викликали деякі зміни.

Перелік урядових заходів може дати уявлення про те, в чому полягала і на чому кінчалася «нова» національна й мовна політика. Академікам-галичанам, викиненим з Академії 1934 року, повернено їхній статус. Щоб показати, як піклуються вченими й письменниками старшого покоління, розшукано академіка А. Кримського, що роками перебивався з хліба на воду в неспасі й забутті, на грані ліквідації. Влаштовано йому в січні 1941 року бучний ювілей з нагоди 70-ліття, нагороджено орденом (але ні до якої праці не допущено, а швидко після вибуху війни замордовано). Інститут мовознавства відновив видання свого органу, правда, під іншою назвою: «Наукові записки»; перше число вийшло 1941 року. Л. Булаховського запрошено підготувати великий колективний огляд сучасної української мови (праця з'явилася як двотомник по війні). Ученому старшої генерації М. Грунському доручено переглянути правопис, і ще 1939 р. «Український правопис», четверте видання, пішов у продаж. Та, мабуть, найзнаменнішим було те, що недвозначно заговорили не тільки про соціальне, а й про національне визволення Західної України, і пропаганда вперше вдається до вислову «великий український народ» (напр., Хрущов у своєму звіті на XV з'їзді ВКП(б) в травні 1940 р., як подано в «Правді»): «Тов. Хрущов закінчив свою промову заздоровним тостом на честь *великого* українського народу, возз'єднаного під керівництвом товариша Сталіна в єдиній радянській українській державі» («Правда», 17 травня 1940 р.), — і в його словах: «возз'єднання *великого* українського народу в єдину радянську українську державу» («Правда», 18 травня 1940 р. — підкреслив я), досі цей епітет належав виключно російському народові, пор. виступ Хрущова на XIV з'їзді ВКП(б) два роки тому: «Український

народ... кровними узами зв'язаний з великим російським народом» («Правда», 16 червня 1938 р.).

Усе це мало декоративний характер і не вносило істотних змін у становище української мови. Правила «советської» української мови в оформленні 1939 року накинено галицьким авторам і учням без ніяких поступок (Wexler 153), якщо не брати до уваги, що в останньому «Українському правописі» були усунені деякі непослідовності й недоречності. Варто відзначити, що члени урядових та інших делегацій, які відвідували Галичину, Волинь і Буковину, зверталися до місцевих людей по-українському (але рідко вживали української мови між собою). Проте, навіть таке звернення якоюсь мірою впливало на статус мови. Поодинокі зацілілі мовознавці були такі залякані на той час, що не насмільювалися забирати голос, але дехто з письменників відважилися, хоч спустошення і серед них було загрозливе.

Як згадувалося в попередньому розділі, у добу українізації чимало письменників були незадоволені жорсткими нормами, які запроваджувано в літературну мову під впливом народницько-етнографічної школи. Формуючи правила, мовознавці етнографічної школи часто не враховували потреб сучасності, не зважали на вимоги, які ставило перед мовою життя. На 1937-1938 рр. становище радикально змінилося, але взаємне невдоволення кільчилося далі. І тепер мову безоглядно заганяли у вузьке річище, тільки цим разом ближче до російської, накидаючи спільні мовні елементи. Численні українські слова, фразеологічні звороти й синтаксичні конструкції були заборонені.

Письменники мали змогу протестувати і протестували тим, що вживали заборонених мовних складників. Так робив, наприклад, М. Бажан. Коли не менший авторитет у питаннях українського мовознавства як московська «Правда» наклала заборону на слово *брила* (про що вже була мова), Бажан уживає його в своєму офіційно схваленому перекладі «Витязя в тигровій шкурі» Шота Руставелі. Так чинили й інші і з цим, і з іншими офіційно небажаними мовними компонентами. Побіч

цього мовчазного опору стався принаймні один випадок «голосного» протесту. Ще до окупації Галичини й Волині Юрій Ішовський написав, а «Літературна газета» надрукувала його статтю «Народна мова» («Літературна газета» ч.34 з 4 липня 1939). Письменник відкрито протестує тут проти того, що він називає збідненням мови, коли редактори викидали численні слова й звороти, вживані в народі. Перевертаючи карти, Ішовський робить самих «очистителів» української мови від «націоналістичних» слів націоналістами:

«В їхніх [націоналістів] інтересах було називати різні слова націоналістичними, щоб вибити з літератури народний дух, щоб письменник перестав служити народові».

«З легкої руки літредакторів газет і видавництв — будемо такі собі мовні курнички та й маємо їх як щось путнє».

«Історія мови — це історія народу. Мова народу — його душа, його гордість, минуле, сучасне й майбутнє... Любімо народну мову. Нема мови — нема письменника. Без сорому казка — ледачі ми до мови. Вона в нас бідна, пісна, безбарвна, неоковирна, глевка... Мови наших клясиків ми не вивчаємо. Мови народу — куїбної та охайної — не знаємо».

«Вчімося у народу. Вчімося у Сталіна».

Все тут сказано езопівською мовою. Під збідненням мови розумілася русифікація, під редакторами мови — мовознавці-реформатори, під мовою народу — українська мова, вільна від втручання радянських чинників. Ті, хто болів за цю мову, хто загинув за неї у чистках двадцятих і тридцятих років, тут не згадані. Та радянський читач, вихований на суворо контрольованих з центру штампах, умів відчувати найтонші нюанси. Без сумніву, статтю зрозумів не один.

«Літературна газета» спробувала організувати обговорення статті. В ч.36 за 16 липня 1939 р. надруковано чотири

відгуки, всі позитивні: поета М. Рильського («Давно назріле питання»), вчителя М. Олешка, журналіста Г. Сабати і студента П. Перепелиці. Рильський писав: «Система декретування, заборон і обмежень, система адміністрування ніяк не може бути корисна для розвитку мовної культури». Він не відкидав того, що було спільне для української й російської мов, але боронив також «польонізми» чи в лапках, чи без лапок. Він хотів, щоб словник, який готував Інститут мовознавства, подали для прилюдного обговорення.

Більше відгуків не друкували, а про статтю Яновського відтоді й досі ніколи не згадували. Очевидно, справу наказали замовчати. Але ні Яновського, ні редактора «Літературної газети» не покарали, а це свідчило про деякі зміни, особливо значущі після стількох років лютого масового терору.

Після окупації Галичини, Волині й Буковини населення радянської України мало можливість, хоч і дуже обмежену (для подорожі туди треба було дозвіл НКВД), відчуті цілковито відмінний статус української мови на тих територіях: розмовляти по-українському було ознакою гордості й виклику. Наступні роки показали, що чимало представників радянської, навіть комуністичної інтелігенції «заразилися» націоналізмом цього виду (і іншими видами також, включно з політичним). Досить пригадати, наприклад, драматурга К. Гупала, прозаїка Г. Стеценка, журналіста Й. Позичанюка — кореспондента газети «Комсомолец України». Всі вони відійшли від радянської системи й ідеології, а деякі активно боролися проти них у роки війни. Такі зміни поглядів не набрали масового характеру, але те що вони взагалі були, є вельми показове.

Дванадцять років тому, в листопаді 1927 р., Лазар Каганович, говорячи про ставлення російського націоналізму до України, підсумував сказане в сімох пунктах. Їх варт навести повністю: Програма російського націоналізму, казав він, полягає —

- 1). У зменшуванні значення України, як частини

СРСР, в намаганні трактувати утворення СРСР, як фактичну ліквідацію національних республік;

- 2) у проповіданні неутраляльного ставлення партії до розвитку української культури, в трактуванні її, як відсталого „селянської“, в протидії руській „пролетарській“;

- 3) у спробах за всяку ціну зберегти перевагу руської мови у внутрішньому державному, громадському й культурному житті України;

- 4) у формальному ставленні до переведення українізації, що її визнається часто тільки на словах;

- 5) у практичному повторюванні шовіністичних великодержавних поглядів про так звану штучну українізацію, про незрозумілу народів „галіційську“ мову й т. д. і в культивуванні цих поглядів в середині партії;

- 6) у прагненні не проводити політику українізації по містах і серед пролетаріату, обмежившись тільки селом;

- 7) у надто тенденційному роздмухуванні окремих перекручувань під час переведення українізації і спробах виставляти їх як цілу політичну систему порушення прав національних меншостей (руських, євреїв) («Будівництво» 153).

Це читається як точнісінький опис постишевсько-хрущовської доби, хоч Кагановичеві ніколи не закидали, скільки відомо, ні націоналізму, ні найдрібнішого відхилення від сталінської «генеральної лінії». Справді, у ту добу вівся плянний фронтальний наступ на українську культуру й мову, так само як на українську інтелігенцію. Те, що відбувалося, можна порівняти хіба до місяців першої радянської окупації України, тільки тепер воно набрало набагато більших масштабів. Наслідки були спустошливі. Багато людей русифікувалося; поширення української мови в містах і промислових центрах затримано; не в одного з тих, хто говорив по-українськи, загніздилося почуття страху й догідливості.

По літах приниження — це був тріумф російського шовінізму. В середині Радянського Союзу прилюдні одверто-антиукраїнські шовіністичні висловлювання не допускалися. За кордонами СРСР такої цензури не існувало. Якщо російські шовіністичні кола в Радянському Союзі лише *розуміли*, що криється за погромом української культури часів Хвилі, то російські шовіністи закордоном могли про це голосно говорити. Так, російський емігрант в Чехо-Словаччині доходить у своїй статті до того, що висловлює задоволення політикою Хвилі й Постишева (Jakobson 335, 341) і називає ідею українізації Кубані «chauvinistische Abweichung». На його думку, польонізми в українській мові небажані, зате побажані русизми (там таки, 341); у нього викликає захват правильно підмічена суть нової політики — «культурне зближення» «братніх народів» (там таки, 342) — чи не тому, що давало підставу уявити, як російська мова в майбутньому поглине українську.

Проте, якщо метою деукраїнізації було завдати смертельного вдару українській мові й культурі, то це не вдалося, бодай у той період. Цьому доказом була реакція частини українськомовної людности на окупацію Західної України. Уряд також це врахував, і в майбутній війні повернувся до патріотичних, майже націоналістичних гасел. Коротко кажучи, проблему двох мов на Україні — української й російської — тоді не розв'язано. Її відсунено на післявоєнні роки, і пересічна людина не знала, як вона розв'яжеться. Успіх радянської політики полягав не в цьому, а в тому, що країну завернено назад до передукраїнізаційного становища: селяни й гуманітарна інтелігенція проти робітників і технічної інтелігенції, дарма що склад кожної верстви радикально змінився, загалом, — не на користь української мови.

Новим у цей період було те, що наступ на українську мову ззовні, русифікаційний тиск на мовця, тепер сполучався з наступом на мову зсередини: саму структуру, основу безборонної літературної мови відкрито російським впливам і

позикам, а її діалектну основу зрушено на схід. Кількісно оцінити, якою мірою російські елементи справді продержалися тоді до української писемної мови, важко. Враження однаке таке, що їх не надто побільшало. Мовна політика періоду більше узаконила старі запозичення, ніж упровадила нові (поминаючи, звичайно, спільні для всіх мов Союзу советизми, які розносила російська мова). Основний склад української літературної мови ґрунтовних змін не зазнав. Це можна бачити, порівнявши літературні чи журналістичні тексти, скажімо, з 1925 до текстів 1935 або 1940 року. Головні здобутки коротких років незалежності чи напівзалежності України в основному збереглися. Куди більша різниця є, приміром, між мовою газет з-перед 1905-1917 років, з одного боку, і мовою газет, скажім, 1925 р. (Це перше враження можна і треба перевірити на конкретному матеріалі). Не спостерігаємо також і різкого спаду галицьких складників у загальній (нетермінологічній) мові 1933-1941 рр.

Було, проте, одне явище, що могло стати вагітне наслідками. Проникання в українську мову церковнослов'янізмів, само собою, за посередництвом мови російської. В XIX ст. письменники — Шевченко, Куліш — вдавалися до церковнослов'янізмів, які згодом майже цілковито зникли з мови під впливом народників. Таким чином українська літературна мова оформилася була як мова *монолінгвальна* у протилежність *білінгвальній* російській, в якій церковнослов'янські компоненти грають дуже важливу роль і часто-густо вживаються, щоб досягти певного стилістичного ефекту. (Докладніше про згадані терміни див. у: Shevelov 1966, 166 і далі; 1977, 261 і далі). Тепер двомовна українська інтелігенція вдається до спокусливих із стилістичного погляду церковнослов'янізмів і впроваджує їх у мову на російський кшталт. Головним каналом розповсюдження таких слів були газети та твори декого з видатних українських поетів (напр., *чуждий, обезглавий, смрад* — у Тичини, 1936-1937; *сивоглавий, вражий* — у Рильського 1940; *звершує, отець, священний*,

істинний — у Бажана 1937-1938). У поезії церковнослов'янізми стали складовою частиною од, жанру, до якого заохочували і який насаджували за сталінських часів. Доплив зросійщених церковнослов'янізмів грозив змінити стилістичну структуру української мови. Але завершення цього процесу припадає вже на післявоєнні роки.

В. Західна Україна між двома війнами (1920-1939)

По Першій світовій війні західноукраїнські землі були поділені між сусідніми державами. В липні 1918 року Румунія окупувала Буковину. У травні 1919 року Польща захопила Підляшшя, Холмщину, українське Полісся й західну Волинь, а в липні того ж року завершила окупацію Галичини. Закарпаття, після короткотривалої окупації його різних частин чеськими, румунськими і угорськими військами у вересні 1919 року приєдналося до Чехо-Словаччини. Відповідно до цього поділу розглядатимемо тут мовне питання.

В.1 УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ПОЛЬЩЕЮ

Однією з головних засад польської політики на українських землях було не допустити української єдності. Тому ставилися по-різному до українців-галичан і українців, що жили на територіях, які перед тим належали до Російської Імперії. Політика щодо цих останніх теж не була в усьому однаковою. Волинь, Полісся і Холмщина з Підляшшям кожне опинилось у дещо відмінному становищі. Так на Холмщині й Підляшші в тридцятих роках цілком заборонено українську пресу й видання, прилюдні виступи українською мовою, закрито товариство «Рідна хата» і його читальні, поставлено українську кооперацію під польський нагляд. Між Галичиною й іншими українськими землями створено своєрідний кордон. На ті землі галицька преса не допускалася, галицькі